

Klopotná cesta. Odškodňování obětí nacistického režimu v Evropě

Mečislav Borák

Soudobé dějiny, 16, 2009, č. 1, s. 177-182. ISSN 1210-7050.

Recenze knihy: *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945 – 2000*. Herausgegeben von Hans Günter Hockerts, Claudia Moisel und Tobias Winstel. Göttingen, Wallstein Verlag 2006, 876 stran.

Nacistická Třetí říše v době svého největšího rozmachu sahala od Severního moře a Baltiku až k moři Středozevnímu, od francouzského pobřeží Atlantiku až k ruské Volze. V područí nacistického režimu žilo na 220 milionů lidí, z nichž asi 12 až 14 milionů tento režim zahubil a počet těch, kteří byli perzekuci a teroru vystaveni a válku přežili, byl ještě vyšší. Přes devadesát procent obětí perzekuce tvořili obyvatelé okupovaných území, ať již se to týkalo rasové perzekuce stupňované až k holocaustu, válečných a okupačních zločinů včetně represivních masakrů, koncentračních táborů, deportací, nucených prací atd. Poválečné úsilí o zmírnění následků války a okupace proto předpokládalo i odškodnění osob pronásledovaných nacistickým režimem. Ve Spolkové republice Německo byly na tyto účely vynaloženy nemalé finanční prostředky. Ze statistiky pořízené v roce 1989, tedy v době před sjednocením Německa však vyplývá, že devadesát procent těchto prostředků obdrželi pronásledovaní, kteří v době postihu byli Němci nebo mohli prokázat své „prostorové vztahy“ k území Německa v říšských hranicích z roku 1937. Zahraněním obětí pronásledování se tedy dostalo jen deset procent vynaložených prostředků, i když tvořili přes devadesát procent obětí nacistického režimu. Tuto „očividnou nerovnováhu“ připomíná úvod k recenzované publikaci, která si klade řadu otázek po příčinách tohoto vývoje, snaží se na ně odpovědět přiblížením stavu řešení této problematiky v Německu i v jednotlivých evropských zemích a nastínit i změny, k nimž došlo po roce 1989.

Publikace prezentuje výsledky tříletého výzkumu podporovaného nadací firmy Volkswagen a koordinovaného katedrou soudobých dějin na Univerzitě Ludwiga a Maxmiliána v Mnichově.¹ V čele výzkumného týmu stál profesor Hans Günter Hockerts,

¹ Ludwig-Maximilians Universität (LMU) nese jméno po knížeti Ludwigu Bohatém z Bavorska-Landshutu, který ji v roce 1472 založil, a po knížeti Maxi IV. Josefovi, pozdějším bavorském králi Maxmiliánu I.

který se historií odškodňování obětí nacistického režimu v Německu zabývá již řadu let.² Jeho úvodní studie tuto problematiku stručně shrnula a zároveň nastínila problémy, s nimiž se odškodňování setkávalo a dosud setkává v zemích západní i východní Evropy. Dalších 19 autorů pak blíže rozebralo hlavní problémy ve třech základních skupinách: první se týká přístupu německých úřadů k evropským odškodňovacím požadavkům a k odškodňování cizinců (s předělem v letech 1965 – 1966), se zřetelem na speciální druh odškodnění obětí lékařských pokusů, druhá pojednává o „odškodňovací diplomacii“ v 11 zemích západní Evropy (v Belgii, Nizozemí, Lucembursku, Francii, Norsku, Dánsku, Švédsku, Řecku, Itálii, Švýcarsku a Velké Británii), třetí pak o „zablokovaném“ odškodnění ve 4 zemích východní Evropy (na příkladu Jugoslávie, Polska, Maďarska a Československa). Přílohu tvoří užitečný přehled dosud uzavřených dohod a ujednání, týkajících se odškodnění zahraničních obětí nacistického režimu. Nechybí soupis použitých zkratk, pramenů a literatury, ani osobní rejstřík a podrobný odkazovací aparát.

Vydání této publikace pokládám za velmi přínosné, neboť v takové šíři a hloubce záběru nebyla problematika odškodňování obětí nacistického režimu dosud nikdy pojednána. Mnohé z příspěvků navíc mírně přesahují stanovenou hranici roku 2000 a naznačují tendence dalšího vývoje odškodňování. Podařilo se vcelku dobře uskutečnit tolik potřebnou komparaci této problematiky v celoevropském měřítku, přičemž jako velmi pozitivní vidím zvláště zapojení zástupců jednotlivých národních historiografií do projektu, neboť umožnilo objektivní posouzení příslušných odškodňovacích požadavků i stavu jejich skutečného naplňování.

Krok za krokem hledá publikace odpověď na úvodní otázku, jak došlo k tomu, že z německého odškodnění byly vyloučeny zahraniční oběti nacistického režimu. Vrací se k Postupimské dohodě a Pařížské reparační konferenci, připomíná Londýnskou dohodu o německém zahraničním dluhu a Lucemburskou dohodu z roku 1952 o dávkách Izraeli a Claims Conference. Přesvědčivě ukazuje, jak nadcházející období studené války rozdělovalo zájmy Spojenců, kteří se snažili stabilizovat každý ten „svůj“ německý stát a zříkali se dalších reparací, což ovlivňovalo i přístup k odškodňování obětí nacistického režimu. První spolkový odškodňovací zákon z roku 1953 vycházel z předpisu platného původně v americké okupační zóně Německa a zohledňoval pronásledování politické,

² Viz např. HOCKERT, Hans Günter: *Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz 1945-2000*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 49, 2001, s. 167-214; *Nach der Verfolgung. Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in Deutschland?* Herausgegeben von Hans Günter Hockerts und Christiane Kuller. Göttingen, Wallstein Verlag 2003.

rasové a náboženské. V červnu 1956 byl zákon novelizován a s mírnými úpravami platí dodnes. Zaváděl „územní princip“ jako zásadní kritérium pro nárok na odškodnění s několika výjimkami (např. pro tzv. Displaced Persons v americké zóně, pro platby židovské Claims Conference či pro oběti lékařských pokusů). Imigranti z východní Evropy museli ve smyslu „územního principu“ prokázat svou dřívější příslušnost k německému jazykovému a kulturnímu prostředí. Asi 80 procent prostředků na odškodnění se sice dostávalo „cizincům“, avšak nikoliv zahraničním obětem perzekuce, nýbrž někdejšími německými občany, kteří emigrovali před 1. říjnem 1953 (tento mezník padl až při novelizaci v roce 1965).

Od roku 1956 vedly západoevropské země ofenzivní „odškodňovací diplomacii“, aby se domohly odškodnění pro své perzekvované občany. Významnou roli při tom sehrávaly svazy pronásledovaných, především organizace bývalých odbojářů a politických vězňů. K soustředěnému tlaku na Německo však nedošlo. Koordinované akce totiž nepřicházely v úvahu pro naprostou rozdílnost zájmů v jednáních o bilaterálních dohodách jednotlivých států, které začaly zřetelně převažovat. Dokonce prý ani úzký svazek tří států Beneluxu se nedokázal sjednotit na společném postupu. Dohoda s Izraelem měla sice obrovský význam pro začlenění Spolkové republiky do západního světa, ale postupem času se mezinárodní pozornost soustřeďovala spíše na otázky hospodářské, bezpečnostní a další z okruhu „velké politiky“, problematika odškodňování se dostávala na vedlejší kolej a v německé veřejnosti sílilo mínění, že už toho bylo v této věci uděláno dost.

Přestože v letech 1946 až 2000 bylo uzavřeno téměř čtyřicet dohod o odškodňování zahraničních obětí nacistické perzekuce, mnohé skupiny perzekvovaných byly z odškodnění vyloučeny s odvoláním na odškodňovací zákon, který zohledňuje pouze perzekuci politickou, rasovou a náboženskou. Stranou tak zůstávaly oběti nucené práce v totálním nasazení, oběti masakrů v protipartyzánském boji nebo deportovaní odbojáři. Zvláště kategorie odbojářů byla předmětem sporů, když německá strana argumentovala tvrzením, že je nacistický režim potlačoval nikoliv z politických, ale především z vojenských důvodů. Podobně se odvolávala na obtížné rozlišování „normálních“ válečných škod od specifických nacistických zločinů.

Zatímco odškodnění obětí nacismu v západní Evropě si pokračující integrace západního světa na Spolkové republice vynutila, stejné požadavky obětí z Východu mohly být kvůli studené válce snadno odmítnuty. Odškodňovací zákon jejich nároky

vylučoval s odůvodněním, že v okamžiku jeho vydání žily tyto osoby ve státech, s nimiž neudržovala Spolková republika diplomatické styky. Výjimkou bylo odškodnění obětí lékařských pokusů v koncentračních táborech, provedené na nátlak z USA prostřednictvím Mezinárodního Červeného kříže. Aktivní roli v dalším vývoji měla zvláště Jugoslávie, jako nejsvobodnější z „východních“ států. V obavách z řetězové reakce finančních požadavků dalších zemí přistoupily spolkové úřady k modelu „nepřímého odškodnění“ formou dohody o kapitálové pomoci: Jugoslávie dostala výhodný úvěr ve výši 1 miliardy marek, jehož část byla použita na nákup německého zboží. Podobný úvěr získalo později také Polsko a Maďarsko, avšak Československo dojednalo pouze odškodnění obětí lékařských pokusů. Totalitní režimy tajily způsob rozdělení získaných prostředků, jež často neodpovídalo svému určení. Nebylo ani využito všech možností, zcela zde chyběl tlak „odškodňovací diplomacie“, s jakou nastoupily západoevropské země. Sovětský svaz nevznášel vůči Spolkové republice žádné odškodňovací nároky. Německá demokratická republika tvrdila, že své reparační povinnosti zcela splnila a rozhodně odmítala jakoukoliv spoluodpovědnost za zločiny nacistického Německa, tudíž i jakékoliv odškodnění. Vymezovala se tak nejen vůči Izraeli, Claim Conference a západoevropským zemím, ale i vůči bratrským zemím Varšavské smlouvy.

Sjednocení Německa a ukončení konfliktu mezi Východem a Západem přineslo zásadní změnu i do historie odškodňování. Podobné dohody, jaké uzavírala Spolková republika od šedesátých let se západními státy, mohly být konečně uzavřeny i s Polskem a s následníky Sovětského svazu – Ruskou federací, Ukrajinou a Běloruskem. Vzhledem k obrovskému počtu obětí nacistické perzekuce v tomto prostoru byly však vynaložené prostředky spíše jen humanitárním gestem než skutečným odškodněním. Následovaly další úmluvy se třemi pobaltskými státy a také s Českou republikou, kde měl nově vytvořený Česko-německý fond budoucnosti sloužit též k odškodnění obětí perzekuce. Ve změněném klimatu se na pořad dne dostala otázka návratu někdejších židovských majetků, včetně uloupeného zlata a uměleckých děl, otázka „spících“ kont ve švýcarských bankách a otázka nevyplacených pojistek, až došlo i na dosud neřešený komplex problémů souvisejících s odškodněním nucené práce pro Německou říši. V obavách před lavinou soudních sporů se německé podniky dohodly s vládou na vytvoření „nadační iniciativy německého hospodářství“, jež vedla ke vzniku spolkové nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“. Německé firmy spolu s vládou do nadačního fondu vložily deset miliard marek, jež měly být rozděleny především mezi

oběti otrocké a nucené práce, a za určitých podmínek i jiným skupinám postižených (např. vdovám a sirotkům po zavražděných obětech rasové a politické perzekuce, perzekvovaným Romům či ukryvaným osobám). Přes osm miliard marek bylo určeno na odškodnění asi 1,7 milionu dosud žijících osob, deportovaných na nucené práce.

Nejnovější vládní dohody se již neomezují jen na uznání nároků obětí na finanční vyjádření odškodného, ale stále častěji zohledňují podněty občanských iniciativ, jakými jsou např. Aktion Sühnezeichen, Maxmilian-Kolbe-Werk, nebo iniciativy v podobě „fondů budoucnosti“, k nimž patří i ten česko-německý. Jejich cílem je spojit finanční odškodnění s kulturními formami nápravy, s uchováním vzpomínek a památky obětí, s podporou projektů zaměřených na osobní setkávání a mezinárodní porozumění.

Čtenář recenzované publikace může podrobně sledovat, v jakých peripetiích se odehrávalo dojednávání pragmatických kompromisů při odškodňování obětí ve Francii, s jakými obtížemi se setkávaly odškodňovací požadavky italských partyzánů, nebo jak a proč se odškodňovaly oběti nacismu v neutrálním Švýcarsku či ve Velké Británii, která až na pár ostrovů v Lamanšském průlivu německé okupaci odolala. Je potěšitelné, že kapitola zastupující v tomto evropském přehledu Českou republiku je dosti podrobná a vcelku výstižná, což se týká i závěrečného konstatování: „Ze tří východních vítězných států protihitlerovské koalice, ležících za železnou oponou (Československo, Polsko a Jugoslávie, specifický případ Albánie tu musíme vynechat), ale také v porovnání s poraženým Maďarskem, obdrželo Československo nejmenší odškodňovací dávky.“ Jistě to bylo odrazem dosavadních málo utěšených československo-německých vztahů, v nichž odškodnění československých státních příslušníků ze 60. a 70. let „zůstává téměř zapomenutou epizodou“.³ Autoři zakončují svůj přehled statistikou nejnovějšího odškodnění obětí otrocké a nucené práce v České republice z prostředků německé nadace „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“ a rakouského fondu „Smíření, mír a spolupráce“, přičemž však vycházejí z aktuálního stavu odškodňování ke 31. 12. 2004, který v době přípravy rukopisu měli k dispozici; definitivní údaje jsou však o něco málo vyšší, neboť se do nich promítly i případy kladně vyřízené v odvolacím řízení.⁴

³ JELÍNEK, Tomáš – KUČERA, Jaroslav: Ohnmächtige Zaungäste. Die Entschädigung von tschechoslowakischen NS-Verfolgten. In: *Grenzen der Wiedergutmachung*, recenzované dílo, s. 776-834.

⁴ Viz např. *Odškodnění 2000-20006. Česko-německý fond budoucnosti a platby obětem otrocké a nucené práce*. Praha, Česko-německý fond budoucnosti 2007, s. 86; *10 let Česko-německého fondu budoucnosti. Zpráva o činnosti v letech 1998-2007 a výroční zpráva 2007*. Praha, Česko-německý fond budoucnosti 2008, s. 16. V letech 2001-2006 bylo ze 110 624 žádostí z německé nadace vyplaceno celkem 75 769 žadatelů, z rakouského fondu z celkem 11 798 žádostí vyplaceno 10 964 žadatelů.

Jistou vadou na kráse recenzované knihy je skutečnost, že se bližší vylíčení odškodňovacích kroků ve východní Evropě týká jen zmíněných čtyř zemí, takže zcela stranou (až na drobné zmínky v úvodu) zůstala situace v Rusku, Bělorusku, na Ukrajině a v Pobaltí. Sotva to lze nahradit využitím přímých zdrojů, jež jsou u nás jen obtížně dostupné.⁵ Takový rozsah byl zřejmě již nad síly vydavatele, jehož cílem bylo naznačit základní obrysy této problematiky. To se mu podařilo zdárně splnit a lze patrně očekávat, že příští sonda do historie odškodňování již bude obsahovat i dosud chybějící informace, výraznější komparaci a zhodnocení celého odškodňovacího procesu a jeho výsledků. Navíc nelze úplně vyloučit, že úsilí o odškodnění obětí nacistického režimu bylo již definitivně završeno, i když Německo v roce 2007 oficiálně oznámilo „celosvětové“ ukončení tohoto procesu. Nebyla však dosud náležitě dořešena např. problematika válečných zajatců a internovaných, hlásí se mladší generace obětí holocaustu s požadavky na zohlednění psychického traumatu způsobeného vyvražděním jejich rodičů a prarodičů atd. Přestože od konce druhé světové války a pádu nacistického režimu uplynulo už přes šedesát let, jejich následky tu zůstávají nejen v paměti přeživších.

⁵ Pro Rusko je např. k dispozici práce, jež zachycuje též problematiku odškodňování tzv. východních dělníků v Říši a válečných zajatců: POLJAN, Pavel M.: *Žertvy dvou diktatur. Žizň, trud, uniženije i smert' sovetskich vojnoplennyh i ostarbajterov na čužbine i na rodine*. Moskva, ROSSPEN 2002.